

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ AVRASIYA STRATEGİYASINDA TÜRK DÜNYASININ YERİ GEOSİYASİ NƏZƏRİYYƏLƏR KONTEKSTİNDƏ

Günel Əbülfət qızı Üstündağ
Bakı Slavyan Universiteti
E-mail:gunelebulfet@mail.ru

Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra dünya birqütblü sistemdən çoxqütblü sistemə keçid edib. Yeni dünya düzənində ABŞ Avrasiyanı idarə etmək və dünya hökmranlığına nail olmaq üçün müxtəlif nəzəriyyələr hazırlamağa başladı. Türk dünyası da Avrasiya regionunun payı kimi bu strategiyaya daxil edilib. "Sivilizasiyaların toqquşması", "Böyük şahmat taxtası", "Rimlend" nəzəriyyələrini rəhbər tutan Amerikanın xarici siyasəti Avrasiyanın mühüm hissəsi kimi Mərkəzi Asiya və Qafqaz regionunu diqqətdən kənarda qoya bilməzdi. Böyük Yaxın Şərq layihəsinin bir hissəsi olan türk dünyası ABŞ üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bölgələrdən biridir. Bu isə dünya hökmranlığı yolunda ABŞ-ın maraqlarına uyğun idarə edilməli olan regionlardan ən mühümüdür.

Açar sözlər: Türk dünyası, Mərkəzi Asiya, Qafqaz regionu, "Böyük-Orta Şərq", Avrasiya, strategiya, ABŞ geosiyasi nəzəriyyələri

GİRİŞ

Arxada qoyduğumuz yüzillik sözün həqiqi mənasında tarixin ən həyəcanlı və sürətli əsri olaraq yaddaşlarda qalmışdır. İki dünya müharibəsini, arxasınca bir Soyuq Müharibəni geridə qoyan XX əsr eyni zamanda texnoloji inqilab dövrü olaraq da tarixdə iz qoymuşdur. Dünyamız texnologiya imperiyalarının hökmranlıq etdiyi yeni bir sistemə qapılarını açmışdır. Sovet İttifaqının 1991-ci ildə beynəlxalq arenadan çəkilməsi ilə dünya ikiqütblü sistemdən çoxqütblü sistemə keçmiş, ABŞ qalib tərəf kimi global nizamın taxtına əyləşmişdir. Başlanğıcda Qərb demokratiyasının qalibiyyəti olaraq hesab edilən SSRİ-nin çöküşü gözlənilməli kimi sülh və sabitliklə nəticələnmədi. Beynəlxalq münasibətlər disiplini üzrə tanınmış yazıçılardan biri Morton Kaplanın ən sabit sistem olaraq təsvir etdiyi tək qütblü sistem heç də deyildiyi kimi olmadı. Yeni sistem özü ilə bərabər qeyri-sabitlik və dumanlı bir gələcəyin bizi gözlədiyinə işarə edirdi. Lakin Francis Fukuyama kimi nikbin düşüncəli siyasətçilər kommunizmin yox olması ilə ideologiyalar arasında mövcud olmuş mübarizənin də bitməsinə gələcək üçün uğurlu addım olaraq qəbul edirdilər. Amma gözlənilməli kimi olmadı. Tezliklə etnik qarşıdurmalar, terror hadisələri və iqtisadi böhranlar da əlavə olunduğu zaman dünyanın geosiyasi vəziyyəti ağdan qaraya çevrilməyə başladı. Digər tərəfdən indi nə olacaq sualına S. Huntington 1992-ci ildə qələmə aldığı "Mədəniyyətlərin toqquşması" məqaləsi ilə cavab verdi. Ona görə sona çatan ideologiyaların mübarizəsi, yerini mədəniyyətlərin mübarizəsinə vermişdir. XIX əsrdə dövlətlər, XX əsrdə ideologiyalar toqquşmuşdur. XXI əsr isə mədəniyyətlərin toqquşması ilə yadda qalacaqdı [4, s. 26-28]. Bu konsepsiya 11 sentyabr hadisələrindən sonra təkrar olaraq gündəlikdə yerini alacaqdı.

ƏSAS HİSSƏ

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Avrasiya strategiyasında Türk Dünyası

Proseslər nəticəsində qarşıya çıxan sistem boşluğunu ən yaxşı formada dolduran açıqlamanı 1991-ci ildə ABŞ prezidenti George Bush Maksvell hərbi bazasındakı çıxışı zamanı "Yeni Dünya Nizamı" olaraq ifadə etmiş, İraqda həyata keçirdiyi Səhra Fırtınası əməliyyatı ilə bu nizamı sınaqdan keçirmişdir [1]. Bu əməliyyat ABŞ-nın Avrasiya və Orta Şərq regionuna məskunlaşmaq cəhdlərinin ilk göstəriciləri idi. Digər tərəfdən isə dünya sisteminin yeganə hegemon gücü və nizamlayıcısı statusuna yiyələnmək ABŞ-ın əldə etdiyi nəticələrdən idi. Bu məsələni ABŞ-ın sabiq Xarici İşlər

Naziri Henry Kissinger [5] qələmə aldığı kitablarından birində aşağıdakı kimi qiymətləndirir: “ABŞ yeni minilliyin başlanğıcında keçmişdə mövcud olmuş imperiyaların heç birinin sahib olmadığı unikal hökmranlıqdan həzz almaqdadır. O, sərhədlərindən kənarda baş verən hadisələrdə özünü hakim təyin edərək, şəxsi meyarlarına cavab verilmədikdə iqtisadi sanksiyalar, fərqli təzyiqlər tətbiq edərək özünü dünyada mövcud demokratik qurumların həm qaynağı, həm də təminatçısı hesab edirdi” [2, s. 19]. Bugünkü vəziyyət baxımından Kissengerin dəyərləndirmələri əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ-ın daha əvvəllər qismən formalaşdırmağa çalışdığı dünya siyasəti Soyuq Müharibədən sonra global mahiyyət qazanmağa başladı. Əslində ABŞ-ın dünya siyasətini tənzimləmə cəhdləri yeni deyildir. Beləki, I Dünya Müharibəsi dövründə Wilson prinsipləri, II Dünya Müharibəsinin sonunda Roosevelt və Trumanın dünyanı Amerikan modelinə uyğun şəkildə formalaşdırmaq istəkləri və Soyuq Müharibədən sonrakı dövrü nümunə kimi göstərə bilərik. Bütün bu sadalananlardan aydın olur ki, təxminən bir əsr əvvəl özünü Amerika qitəsinə həbs edən ABŞ, yeni dövrdə dünyanın yeni qoruyucusu statusuna sahib olmaq üçün yuvasından çıxmışdır. Bir dövlət hegemon olmaq üçün iqtisadi, hərbi, mədəni və siyasi sahədə üstün gücə sahib olmalı, eyni zamanda digər dövlətlər və cəmiyyətlər tərəfindən bu qəbul olunmalı idi.

11 sentyabr hadisələrindən sonra dünya ictimaiyyəti iki yeni anlayışla tanış olur. Birincisi Bush Doktrini, digəri isə Böyük Orta Şərq Layihəsi. İraqın işğalından sonra, Mərkəzdən Çin səddinə kimi olan ərazilərdə ABŞ ilə əməkdaşlıq edə biləcək demokratik administrasiyaların qurulmasını proqnozlaşdıran Böyük-Orta Şərq Layihəsi daha da əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdı. Avrasiya coğrafiyasına diqqət yetirməsinə rəğmən ABŞ-ın həyata keçirdiyi bu mühüm layihəyə Böyük-Orta Şərq adı ilə müraciət etməsi maraqlı nüansdır. Hətta bu məsələyə Ağ Evin Milli Təhlükəsizlik üzrə məsləhətçisi Zbigniew Bjezinski [13] “Böyük Şahmat Lövhəsi” adlı kitabında münasibət bildirərək Avrasiya ərazisinin ABŞ üçün “geosiyasi mükafat” olduğunu vurğulayır. Qıssası Avrasiya coğrafiyası Soyuq Müharibənin qalibi olan ABŞ üçün müharibə qəniməti mənasını ifadə edirdi. “Dünyada baş verənlər beş yüz il ərzində regional hökmranlıq üçün bir-biri ilə müharibə edən Avrasiyalı güclər və xalqlar tərəfindən müəyyən edilmişdi. İndi isə Avrasiyalı olmayan bir aktor bu ərazidə prioritet idarəedici güc statusundadır. ”ABŞ-ın global hegemonluğunun birbaşa olaraq onun Avrasiyada hakimiyyətini nə qədər və necə sürdürə biləcəyindən asılı olduğunu” ifadə edən Bjezinski Birləşmiş Ştatlara Avrasiya mərkəzli güc olmağı tövsiyyə edirdi [11, 12].

1917-ci il inqilabına qədərki dövrə kimi Avrasiya deyildiyində Avropa mərkəzli bölgə olaraq başa düşülürdü. Dünyanı istədiyi kimi idarə etmək, yönləndirmək sərbəstliyi Avropa üçün XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etdi. Lakin 1917-ci il Bolşevik inqilabı bu idarəetməyə son qoydu. II Dünya Müharibəsindən sonra Avropa Şərqi və Qərbi olmaq üzrə iki hissəyə bölündü. 1945-ci ildən Berlin divarlarının sökülməsinə kimi dünya ABŞ və SSRİ tərəfindən idarə olunan bir məkana çevrildi. SSRİ-nin süqutu ilə ikiqütblü sistemin çöküşü baş vermiş, güc tarazlığı ABŞ-ın lehinə dəyişmişdi. Soyuq müharibə anlayışı artıq tarixin qalıqları arasında öz yerini almışdı. Artıq zaman ABŞ-ın xeyrinə işləyirdi. Birləşmiş Ştatlar yeni dövrə iki əsas vəzifə ilə daxil olmuşdu. Birincisi: iqtisadi və hərbi gücünə əsaslanaraq dünya üzərində qurmaq istədiyi hökmranlığının strategiyasını təyin etmək, ikincisi: bu strategiyanı həyata keçirtmək üçün yeni bir “düşmən” və təhdid faktoru tapmaq. SSRİ-nin süqutundan sonra Avrasiyada yaranmış Güc Boşluğunu doldurmaq ABŞ üçün prioritet istiqamət olmaqla yanaşı, bu regionda mütləq, rəqibsiz güc olma məsələsi də əsas hədəfə çevrilmişdi [3]. Rəqib və ya “yeni düşmənin” təyin olunması məsələsinə gəldiyimizdə isə bu “yaşıl təhdid” olaraq müəyyənləşdirildi. Yəni İslam faktoru. Hansı ki ABŞ bundan sonrakı işğalçılıq fəaliyyətlərində bu faktordan istifadə edəcəkdir. Birləşmiş Ştatlar ilk mərhələlərdə Avrasiya regionunda rəqibsiz olacağına inanırdı. Beləki Çin ilə hesablaşmağı çox daha sonrakı illərə təxirə salaraq, Rusiyanı isə hər tərəfdən blokadaya alıb zərərsizləşdirməyi planlaşdırmışdı. Aİ və Hindistanı isə müttəfiq olaraq qazanmağı nəzərdə tuturdu. Lakin Rusiyada V. Putinin hakimiyyətə gəlişi ilə bütün planlar alt-üst oldu. Çünki Rusiya ilə yanaşı Çin və Pakistanın da regiona olan maraqları ABŞ-ın diqqətindən kənarda qala bilməzdi. Belə olan təqdirdə strategiyanın ikinci mərhələsinə keçid etmək üçün əsl məqam idi.

11 sentyabr hadisələrini fürsətə çevirən ABŞ, Əfqanıstanda “terrora qarşı müharibə” adı altında əməliyyat keçirərək həm regiona daxil olur, həm də bu ərazidə marağı olan ölkələrə əməliyyat vasitəsilə göz dağı verir. Digər tərəfdən isə keçmiş SSRİ regionunda yeni bir gücün meydana gəlməsinin onun üçün təhdid faktoru formalaşdırma biləcəyinin fərqi idi. Bu səbəbləri nəzərə alaraq Avrasiya hegemonluğu problemini artıq bir vəzifə olaraq qarşıya qoymuş, məqsədlərinə çatmaq üçün isə strategiyalar formalaşdırmışdı. Prezident Clinton çıxışlarının birində, ABŞ-ın ən mühüm vəzifələrindən biri “Avrasiya ərazisində yeni siyasi blokun qurulmasına əngəl olmaqdır” deyərək bildirmişdir. Pentaqonun Yeni Xəritəsi əsərində P.M.Barnett “Soyuq müharibə başa çatdıqda dünyanın dəyişdiyini düşünmüşdük. Dünya dəyişmişdi, amma bizim istədiyimiz kimi yox [9, s. 15]. Deməli dünyanın istədikləri kimi dəyişmədiyini düşünənlər, onu istədikləri formaya salmaq üçün hərəkətə keçəcəkdilər. Bir İqtisadi Atıcının etirafları adlı kitabda II Dünya müharibəsindən sonra əsl hədəfin İslam Dünyası olaraq müəyyən edilməsi, Vyetnam hadisələri və kommunizmlə mübarizənin əsl məqsədə çatmaq üçün bir bəhanə olduğu qeyd olunurdu. Aparılan araşdırmalara görə hələ 1950-ci illərdə Toynbee növbəti əsrlərdə əsl müharibənin kommunist və kapitalistlər arasında deyil, müsəlmanlar və xristianlar arasında baş tutacağını proqnozlaşdırmışdı. Digər tərəfdən düşmənin yaradılması fikri, problemi tamamilə həll etmirdi. İngiltərənin maraqları əsasında formalaşdırılmış ölkələr, sərhədlər, rejimlər ABŞ-a uyğun deyildi. Dinlər, dillər, mədəniyyətlər, rejimlər, hakimiyyətlər, ideologiyalar, etnik birliklər yenidən və onun arzuladığı kimi inşa edilməliydi. 11 sentyabr hadisələrindən sonra Birləşmiş Ştatlar terrorla əlaqələndirdiyi İslam ölkələrini əsas düşmən elan edərək dünyaya “ya bizimləsiniz, ya onlarla” hökmünü verdi. Qərb dövlətləri sanki bunu gözləyirmiş kimi xaç yürüşlərindən, dinlər arası münaqişələrdən, müqayisələrdən, qarşıdurmalardan bəhs etməyə başladılar. Məşhur tarixçi Bernard Luis analizlərində aşağıdakı ifadələrə yer verirdi. “İslam quruluşu olaraq qaydasız şiddətin bir parçasıdır” bu mənada Müsəlman problemi yox, İslam problemi var və bu problemin həlli ABŞ hegemoniyasını qəbul edərək quruluşca yeni bir formalaşma ilə mümkündür [9, s. 18]. Müəllifə görə Osmanlının bir balans ünsürü olaraq beynəlxalq sistemdən çəkilməsindən sonra müsəlman ölkələri bir Avropalı gücü digərinə qarşı istifadə edərək mövcud olmuş, Soyuq müharibədən sonra isə belə bir imkan yoxa çıxmışdır. Bundan sonra isə Müsəlman ölkələrinin “terrorizm” bir xarici siyasət instrumenti olaraq müraciət edəcəklərini vurğulayırdı. ABŞ hökuməti terroru yaradan əsas faktorları Orta Şərqi siyasi-mədəni və iqtisadi quruluşundakı struktur pozulmalarında görürdü. Ona görə Orta Şərqi quruluşunun dəyişdirilərək başqalaşdırılması yalnız Amerikan dəyərlərinin regionda yayılması ilə mümkün olabiləcəyi ideyasının bölgə xalqları tərəfindən qəbul edilməsi vasitəsilə mümkündür. ABŞ-ın dünya hökmranlığının tam təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən Avrasiyanın bir hissəsi, Cənubi Afrika regionu və Orta Şərqi təsir altına salınması hələ də icra olunmamış vəzifə olaraq qalırdı. Mərkəzi və Cənubi Afrika regionu ABŞ və digər dominant güclərin maraq dairəsindən tamamilə uzaq olmasa da, müəyyən müddət üçün adı qeyd olunan region üçün planlar təxirə salınmışdı. Regionun iqtisadi baxımdan geriliyi, sosial problemlərin həddindən artıq çoxluğu və ABŞ üçün terror təhlükəsi baxımından mənbə təşkil etməməsi Birləşmiş Ştatların bölgəyə aid təxirəsalınmaz planlar hazırlamasını vacib bilmirdi.

Enerji və xammal mənbələrinə sahib olmaq, strateji cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən hərbi baza və mühüm nöqtələrin ələ keçirilməsi, su və hava nəqliyyat yollarının təsir altına salınması ABŞ-ın əsas məqsədləri sırasında mühüm yer tuturdu. Sadalanan məqsədlərə “azad və demokratik bir dünyanın yaradılması” lozунundan istifadə edərək çatmağı planlaşdırırdı. Yeni strategiyaya əsasən ABŞ qısamüddətli perspektivdə Əfqanıstan və İraqdan başlayaraq Orta Şərqi istədiyi formaya salaraq, Körfəz regionuna hakim olmaq, ortamüddətli perspektivdə Avrasiyanı idarə etmək, uzunmüddətli perspektivdə isə dünya hakimiyyətinə sahib olmağı planlaşdırırdı. B. Clinton tərəfindən irəli sürülən “XXI əsr formalaşdırma düşüncəsi” strategiyası Amerika xalqının həyat qayğılarının sıfıra endirilməsi və sahib olduqları firəvanlıq standartlarının sürdürülməsi ideyasına əsaslanırdı. Bütün bunların həyata keçirilməsi üçün ABŞ-ın Orta Asiya, Orta Şərq və Xəzər regionuna ehtiyacı vardı. Prezident Bush çıxışlarından birində “Artıq okeanlar ABŞ-ı qorumağa qadir deyillər” ifadəsini işlət-

məklə müvafiq regionların Birləşmiş Ştatların uzunmüddətli dünya hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün vacib olduğunu vurğulamışdır. ABŞ-ın dünya hakimiyyəti ilə bağlı mövcud planlardan danışarkən “Böyük Orta Şərq layihəsi”ndən bəhs etməmək mümkün deyil. Prezident koməkçisi Dick Cheny tərəfindən ortaya atılan layihə özündə bir neçə vəzifəni birləşdirir.

- Regionda sabitliyi bərqərar etmək
- İsrail-Fələstin münaqişəsinin həllini tapmaq
- Terrora dəstək verən ölkələrlə mübarizə aparmaq
- Orta Şərq ölkələrinə siyasi-iqtisadi cəhətdən dəstək olmaq

Sadalanmalar məşhur layihənin əsl məqsədlərini örtbasdır etmək üçün ictimaiyyətə açıqlanan yönələri idi. Lakin daha sonra Condolezza Rice layihənin əsl mahiyyətini “Mərakeşdən Çin səddinə kimi 22 ölkənin siyasi və iqtisadi coğrafiyasının dəyişdirilməsi” olduğunu ifadə etmişdir. Xəzər və Bəsrə enerji hövzələrinə sahib olmaq, nəqliyyat yollarını təsir altına almaq, “terrorla mübarizə”nin əhəmiyyəti adı altında İslami hərəkatların zərərsizləşdirilməsi, region ölkələrinin hərbi və siyasi cəhətdən gücsüzləşdirilməsi Böyük Orta Şərq layihəsinin əsas məqsədləri siyahısına daxildir. Həmin layihənin ingilis versiyası Baş Nazir Tony Blairın xarici siyasət üzrə məsləhətçisi Robert Cooper tərəfindən “yeni müstəmləkəçilik” adı altında siyasi sferadakı müzakirələrdə özünə yer tapmışdır. Müəllifə görə “yeni müstəmləkəçilik ideyası dünyanı xilas edə biləcək yeganə yoldur”. Cooper qeyd edirdi ki, müasir dünyada müstəmləkəçilik sisteminə ehtiyac var, amma bu insan haqq və hüquqları, milli dəyərlər ilə uzlaşmalı müstəmləkə sistemi olmalıdır. Eyni zamanda yeni sistem könüllülük əsasında yeni bir nizam-intizam formalaşdırmağı hədəfə çevirməlidir [14]. Böyük Orta Şərq layihəsinin əsas hədəflərindən olan İraq və Əfqanıstanın təslim olması ABŞ üçün regional və global hakimiyyətin vacib mərhələlərindən idi. Region ölkələrindən olan Türkiyə üçün də siyasi gedişat ürəkəçən olmaya bilərdi. Əməliyyatlar, işğallar, birləşmələr və dağılmalar ondan yan keçə bilməzdi. Dünya “yeni müstəmləkəçilik” və “qloballaşma” adı altında anglo-amerikan güclər tərəfindən yəni-dən bölüşdürülürkən, zərər görə biləcək ölkələrdən biri Türkiyə, Azərbaycan və Orta Asya Türk dövlətləri, bir sözlə Türk Dünyası ola bilərdi [6, 8, 10]. Bəs ABŞ-ın global strategiyası daxilində Türk Dünyası deyə bir anlayış mövcuddurmu və mövcuddursa, harada və necə idi? Türkiyə bu portretin harasında idi?

Birləşmiş Ştatlar üçün vahid bir Türk Dünyası anlayışı olmasa da, ayrı-ayrı regionlar, aktorlar üzrə bu strategiya mövcuddur. Orta Asiya və Qafqaz regionu ABŞ strategiyasında xüsusi önəm daşıyan mövqedə idi. Bu səbəbdən də özündən başqa hər hansı bir güc tərəfindən idarə olunmasına icazə verməyəcək, əks halda bu regionları Orta Şərqə çevirə bilərdi. Soyuq müharibə dövründə İngiltərə və Fransanı xaos şəraiti yaradaraq, Orta Şərqdən necə uzaqlaşdırdısa, bu oyunu Orta Asiya və Qafqaz regionunda da tətbiq etməkdən çəkinməzdi. İqtisadi vasitələrlə ABŞ-a qarşı mövqe ala biləcək güclərin hərbi sahədə uduzması qaçınılmazdı. Türkiyə belə bir vəziyyətlə qarşı-qarşıya gəldiyi təqdirdə, Türk amilinə sahib çıxmaq səbəbindən əvvəl-axır ABŞ ilə regionda toqquşa biləcək ölkələrdən biridir. Nəzərə alsaq ki, Orta Şərqdə baş verən hadisələr zamanı ən çox təsirə məruz qalan ölkələrdən biri şübhəsiz Türkiyə olmuşdur. Soyuq Müharibənin başa çatmasından sonra Birləşmiş Ştatlar Orta Asiya və Qafqaz regionuna qarşı tətbiq etməyi nəzərdə tutduğu strategiyasını dörd mərhələli şəkildə həyata keçirməyi planlaşdırırdı.

- 1) 1990-1995-ci illər. Rusiyanın yenidən bu regiona təkrar müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədilə region ölkələrinin müstəqilliklərinin möhkəmləndirilməsinə dəstək vermək. Müvafiq məqsədə çatmaq üçün Beynəlxalq Təşkilatlardan istifadə etmək.
- 2) 1995-2001-ci illər. Region ölkələrinin enerji mənbələrinin ABŞ-ın nəzarəti altında dünya bazarlarına çıxarılması üçün layihələr hazırlamaq. Regional layihələrə dəstək olmaq (Bakı-Ceyhan)
- 3) 2001-ci ildən sonra. Birləşmiş Ştatların region üçün hərbi strategiyasının başladığı mərhələdir. ABŞ bölgədəki bəzi hərbi bazalardan faydalanmaq haqqı əldə etmiş və Orta Asiyaya hərbi müstəvidə yerləşmişdir.

4) 2004-cü ildən sonra. Yumşaq inqilabların aktivləşdirildiyi mərhələ.

ABŞ müxtəlif platformalarda Türk Dünyasına doğru yönəltdiyi hədəflərini ortaya qoymaqladadır. Lakin bu hədəflər aysberqin görünən hissəsi idi. Orta Asiyaya münasibətdə formalaşdırılan Amerikan strategiyası B. Clintonun 1993-cü il Doktrinasında aşağıdakı formada öz əksini tapmışdır. “Bu regionda insan haqlarının və demokratik idarəetmənin formalaşdırılması ABŞ-ın əsas hədəfidir. Eyni zamanda ətraf mühit problemi, əhali sayının kəskin artımı, terrorizmlə mübarizə, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınması və narkotik vasitələrin ticarətinin bloklanması vacib məsələlərdən hesab olunur” [7, s. 17]. Sadalanan hədəflər əsl məqsədə çatmaq üçün ortaya atılan ikincidərəcəli hədəflərdir. ABŞ-ın Türk Dünyasının idarəsi hesabına əldə edəcəyi üstünlükləri aşağıdakı formada sıralaya bilərik:

➤ Enerji mənbələrinə nəzarət-ABŞ Enerji Departamentinin məlumatlarına görə Xəzər regionu üzrə Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın neft rezervləri 18-34 milyard barel olaraq hesablanmışdır. Əlavə olaraq ortaya çıxmaqla biləcək rezervlər də əlavə olunduğunda region 260 milyarda yaxın potensiala sahibdir. Bu göstərici dünya rezervlərinin 25%-ni təkamül edir. Təbii qaz ehtiyatları isə 16-19 trilyon metr kub (dünya rezervlərinin 11-12 %) olaraq hesablanmaqdadır. Dünyada istehsal olunan neftin təxminən 25%-i Birləşmiş Ştatlar tərəfindən istifadə edilməkdədir [15]. Bütün bu rəqəmlərə istinadən deyə bilərik ki, ABŞ dünya hakimiyyətini davam etdirə bilməsi üçün bu mənbələri idarə etmək məcburiyyətindədir. Orta Asiya Türk dövlətlərinin sahib olduqları enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması ABŞ tərəfindən idarə olunarsa, mövcud vəziyyət Çin, Aİ və Yaponiya qarşısında ABŞ-ın mövqeyini gücləndirəcəkdir. Regionun enerji resurslarının beynəlxalq bazarlara daşınması və regiondakı sabitliyin təmin olunmasının ABŞ üçün daşdığı əhəmiyyət 1998-ci il Milli Təhlükəsizlik Strategiyası Sənədində açıq-aydın ifadə olunmaqda idi. “Sabit və firavan Orta Asiya və Cənubi Qafqaz, Aralıq dənizindən Çinə kimi olan ərazilərdə sabitlik və təhlükəsizliyə töhfə verəcəkdir [16]. Eyni zamanda Azərbaycanın qaz və neft rezervlərinin ABŞ-ın iştirakı ilə dünya bazarlarına transferi mümkün olacaqdır. Region ölkələrinin müstəqillik, suverenlik, demokratiya sahəsində həyata keçirmək istədikləri reformlarda ABŞ öz məqsədlərinə uyğun olaraq hədəfə çatmaq üçün milyonlarla dolların bölgəyə sızmasına şərait yaradırdı”. Müvafiq sənəddə qeyd olunan “Aralıq dənizindən Çinə kimi olan ərazilər” ifadəsi Süleyman Dəmirəlin bir vaxtlar dilə gətirdiyi “Adriatikdən Çin Səddinə Türk Dünyası” ifadəsi ilə üst-üstə düşür. Sadalanan ifadə oxşarlığı ABŞ-ın Türk Dünyası reallığından xəbərdar olduğunu və bu istiqamətdə strategiyalar hazırladığını ortaya qoyur.

➤ Türk elementindən istifadə edərək başqa ölkələrin daxili işlərinə müdaxilə etmək – Birləşmiş Ştatlar Türk Dünyası vasitəsilə regional və global gücləri qeyri-sabitliyə sürükləmək şansına malikdir. ABŞ - Kosovo, Bolqarıstan türkləri, Yunanıstan türkləri və Avropada məskunlaşmış türklər vasitəsilə Aİ-da, Rusiya türkləri vasitəsilə Rusiyada, Cənubi Azərbaycan türkləriylə İranda, Orta Asiya və Şərqi Türkünistan (Sincan Uygur Muxtar Bölgəsi) türklərinin vasitəsi ilə Çində qeyri-sabitlik yaratmaq imkanına sahibdir. ABŞ-ın Türk elementlərdən istifadə etmə mövzusunda digər mexanizmi təşkilatlanmalardır. GUAM bu sahədə mühüm nümunədir. Həmin dövrdə Rusiya Xarici İşlər Nazirinin birinci müavini vəzifəsində çalışan V.Trubnikov müvafiq qurum haqqında bu ifadələri dilə gətirmişdir. “Orta Asiya və Qafqazda yerləşən ABŞ-ın buradan çıxmağa niyyəti olmadığını görürük. GUAM bunun isbatıdır”.

➤ Hərbi nailiyyətlər əldə etmək – Özbəkistanın Termiz və Xanabad, Qırğızıstanın Manas, Tacikistanın Kulyab, Kurqan-Tyube və Hokant hava limanları Amerika və İngilis hərbi təyyarələrinin istifadə edə biləcəyi bazalardır. Qazaxıstanla əldə etdiyi razılaşmaya əsasən ABŞ təyyarələri ehtiyac olduğu təqdirdə Almatı hava limanına enmə haqqına sahibdirlər. Bundan başqa tərəfsiz ölkə statusu daşıyan Türkmənistan hərbi qüvvələrinə ABŞ hərbiçiləri tərəfindən təlimlər keçirilməsi məsələsində gündəliyə gətirilmişdir. ABŞ əldə etdiyi hərbi üstünlüklər vasitəsilə Çin və Rusiyanı psixoloji təsir altında saxlamış, region ölkələri arasında ABŞ-a meyilli hakimiyyətlər üçün şərait yaratmaq məqsədilə istifadə etmişdir.

➤ ABŞ sərmayəsinə yeni bazarlar açmaq imkanı - Bu hədəf sadalanan digər hədəflərdən daha da üstündür və ABŞ vasitəsilə yalnız Türk dünyasına qarşı deyil, eyni zamanda global strategiyasını ortaya qoymaqladır. 1999-cu ildə ABŞ Konqresində təsdiqlənən “İpək Yolu Strateji Sənədi” Birləşmiş Ştatların Orta Asiya və Cənubi Qafqaz üçün nəzərdə tutduğu siyasətinin əsas xətlərini müəyyənləşdirirdi. ABŞ-ın regiona nəzərən formalaşdırdığı strategiyasının əsas ünsürləri aşağıdakı kimi sadalanmışdır. a) Azadlığın, süverenliyin, demokratik administrasiyaların və insan haqlarına hörmətin dəstəklənməsi b) Regional münaqişələrin həllində və sərhəd bölgələrində ticarətə mane olan əngəllərin aradan qaldırılmasında aktiv işbirliyinin formalaşdırılması c) Dost münasibətlərin və iqtisadi əməkdaşlığın dəstəklənməsi d) Bazara əsaslanan prinsiplərin və proqramların yayılmasının təmin olunması, nəqliyyat, təhsil, səhiyyə, enerji və ticarət sahəsində infrastrukturun inkişafına dəstək olmaq f) ABŞ mənşəli sahibkarlığın və investisiyaların dəstəklənməsi.

Gördüyümüz kimi İpək Yolu Strateji Sənədi əsas etibarilə Birləşmiş Ştatların və Amerikalı sahibkarların regiondakı iqtisadi və biznes maraqlarının təminatını asanlaşdıracaq şəkildə nəzərə alınaraq formalaşdırılmışdır. ABŞ qarşıya qoyduğu hədəfə çatmaq üçün iqtisadi yardımlar, qarşılıqlı əməkdaşlıq müqavilələri və s. vasitələrdən istifadə etməkdədir.

YEKUN NƏTİCƏ

Amerika tarixi geostrateji nəzəriyyələr oxu üzərində formalaşan xarici siyasət strategiyaları ilə toxunmuş bir tarixdir. ABŞ-ın tətbiq etdiyi müasir dövr xarici siyasət strategiyalarını, tarixi perspektivi nəzərə almadan analiz etmək mümkün deyil. Beləki ABŞ, Alfred Mahanın Dəniz Hakimliyi Nəzəriyyəsinin təsiriylə dünyanın ən böyük hərbi və ticarət donanmasını, Aleksander De Severskinin Hava Hakimliyi Nəzəriyyəsinin təsiriylə nəhəng hava gücünü inşa etmişdir. Eyni zamanda Nicholas Spykmanın Kənar Kəmərlər Nəzəriyyəsinə-Bloklama Siyasəti olaraq həyata keçirmiş və müvəffəqiyyət qazanmışdır. ABŞ baxımından geosiyasi nəzəriyyələrin ümumi strategiyaları müəyyən etmə sahəsindəki rolu vacibdir. Avrasiya hakimiyyətinin Dünya hakimiyyətini gətirəcəyini söyləyən Böyük Şahmat Lövhəsi, bəzən müəyyən bir ərazi deyil, bir mədəniyyəti hədəf olaraq göstərən Mədəniyyətlərin Toqquşması və s. kimi nəzəriyyələr Yeni Dünya Nizamında ABŞ-a yol göstəricisi kimi ortaya atılmışdır. ABŞ siyasi elitası hansı nəzəriyyədən bəhrələnərək ona etibar edəcəklərinə bu cür qərar vermişdir. Belə ki, nəzəriyyə ruhunu Mədəniyyətlərin Toqquşmasından, ideoloji mənbə olaraq Tarixin Sonu nəzəriyyəsindən, tətbiq etmə məntiqini Kənar Kəmərlər nəzəriyyəsindən götürmüşdülər və bu üç nəzəriyyənin sintezindən Böyük Orta Şərq Layihəsi ərsəyə gəlmişdir. Türk Dünyasının geosiyasi cəhətdən yerləşdiyi ərazini nəzərə alaraq, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, ABŞ-ın Böyük Orta Şərq Layihəsi çərçivəsində regiona baxış perspektivi daha da dəqiqləşəcəkdir. Birləşmiş Ştatların geosiyasi nəzəriyyələr kontekstində müvəffəq ola bilməsi üçün Türk Dünyası üzərində hakimiyyət qurmağa nail olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Subodh, A. Central Asian Geopolitics and US policy in the region / A.Subodh. – 2003.
2. Adıbelli, B. Avrasiya Jeopolitiğinde Büyük Oyun / B.Adıbelli. – İstanbul: – 2008. – 224 s.
3. Seyfettin, E. 11 Eylül Sonrası ABD-nin Küresel Güç Mücadelesinde Orta Asya / E.Seyfettin. – 2003.
4. Huntington Samuel, P. Medeniyetler Çatışması / P.Huntington Samuel. – Ankara: – 2000.
5. Kissinger, H. Dünya Nizamı / H. Kissinger. – Bakı: – 2019. – 416 s.
6. İlhan, S. Jeopolitik Duyarlılık / S.İlhan. – Ankara: – 1989.
7. Hasaoğlu, M. Kafkasyada ABD Politikası / M.Hasaoğlu. – İstanbul: – 2006. – 192 s.
8. Özey, R. Dünya Platformunda Türk Dünyası / R.Özey. – İstanbul: – 1999.
9. Özcan, Y. Türk Dünyasına Stratejik Bakış / Y.Özcan. – İstanbul: – 2008. – 416 s.

10. Öztürk, M. ABD Türk Dünyası ile oynuyor. Türk Dünyası geleceğine sahip çıkmalıdır / M.Öztürk. – 2003.
11. Zbigniew, Bjezinski. Büyük Şahmat Taxtası / Bjezinski, Zbigniew. – Bakı: – 2011. – 328 s.
12. Zbigniew, Bjezinski. Strateji Baxış / Bjezinski, Zbigniew. – Bakı: – 2016. – 304 s.
13. Zbigniew, Bjezinski. America and the World: Conversations on the Future of American Foreign Policy / Bjezinski, Zbigniew. – 2008.
14. <http://www.sendika.org>
15. <http://www.panoramadergisi.com>
16. <http://www.turkdirlik.com>

THE PLACE OF THE TURKIC WORLD IN THE EURASIAN STRATEGY OF THE UNITED STATES OF AMERICA: IN THE CONTEXT OF GEOPOLITICAL THEORIES

G.A. Ustundag

After the end of the Cold War, the world made a transition from a unipolar system to a multi-polar system. In the new world order, the USA started to produce different theories to manage Eurasia and achieve world domination. The Turkic world was also included in this strategy as a share of the Eurasian region. American foreign policy, guided by the Clash of Civilizations, the Grand Chessboard and the Rimland theories, could not ignore Central Asia and the Caucasus region as an important part of Eurasia. The Turkic world, which is a part of the Greater Middle East Project, is one of the regions of great importance for the USA. And it is the most important of the regions that need to be managed in accordance with the interests of the USA on the way to world domination.

Keywords: *The Turkic world, Central Asia, Caucasus, The Greater Middle East Project, Eurasia, strategy, US geopolitical theories*

МЕСТО ТЮРКСКОГО МИРА В ЕВРАЗИЙСКОЙ СТРАТЕГИИ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ: В КОНТЕКСТЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ

Г.А. Устундаг

После окончания холодной войны мир совершил переход от однополярной системы к многополярной. В новом мировом порядке США начали разрабатывать различные теории управления Евразией и достижения мирового господства. Тюркский мир также был включен в эту стратегию как доля евразийского региона. Американская внешняя политика, руководствуясь теориями «Столкновения цивилизаций», «Великой шахматной доски», «Римланд», не могла игнорировать Центральную Азию и Кавказский регион как важную часть Евразии. Тюркский мир, являющийся частью проекта «Большой Ближний Восток», является одним из регионов, имеющих большое значение для США. И это самый важный из регионов, которым необходимо управлять в соответствии с интересами США на пути к мировому господству.

Ключевые слова: *Тюркский мир, Центральная Азия, Кавказский регион, «Большой Ближний Восток», Евразия, стратегия, геополитические теории США*